

*Ózbekistan mámleketlik Konservatoriyası Nókis filiali “ Ulitma kásiplik hám social gumanitar pánler kafedrası ” “ Muzıka tanıw qániygeligi 2-kurs studenti **Muratbaeva Rayxan.***

*Ilimiy basshı: **Kamalova G. M.***

***Annotaciya:** Bul maqalada sonata janrınıń payda bolıwı,muzıkadağı tutqan ornı,rawajlanıwı hám eń birinshi sonata janrında dóretiwshilik etken kompozitorlar haqqında túsiniq beriledi. Bunnan tisqari sonata janrınıń tek gána shet elde emes ózbekstan hám qaraqalpaqstan muzıka mádeniyatında payda bolıwı hám rawajlanıwı haqqında jáne de sonata janrınıń tek gána janr sıpatında emes al forma sıpatında rawajlanıwı haqqında da túsiniq beriledi.*

***Tayanış sózler:** Sonata, janr, muzıka forma, kompozitor, shıǵarma, saz áspab muzıkası*

***Аннотация:** В данной статье рассматривается развитие роли сонатного жанра в музыке, а также первые композиторы, которые его создали. Кроме того, приводится информация о возникновении и эволюции жанра сонаты не только в зарубежных странах, но и в музыкальной культуре Узбекистана и Каракалпакстана.*

***Ключевые слова:** Соната, жанр, музыкальная форма, композитор, произведение, инструментальная музыка.*

***Annotation:** This article examines the development of the sonata genre in music, as well as the first composers who created it. Additionally, it provides information on the emergence and evolution of the sonata genre not only in foreign countries but also in the musical cultures of Uzbekistan and Karakalpakstan.*

***Keywords:** Sonata, genre, music, form, composer, work, instrumental music.*

Klassizm dáwiri yaǵınıy XVIII- ásirdeń birinshi yarımında saz- ásbap muzıkası tariyxında jańa dáwir baslanadı. Muzıkalıq kórkem ónerdi demokratlastırıw jańa dáwirdeń ózine tán qásiyetleri boldı. Bul waqıtqa kelip kóplegen kompozitorlar ushın óz esiklerin ashqan orkestr kopellaları, konsertler payda bola basladı. Vena, London Parij Drezden Milandaǵı kóplegen saray orkestr kopellaları hám kishi kólemlı kamer saz-ásbap muzıka mádeniyatınıń orayına aylandı.

Y.Gaydn 1732-jılı Vena qalasına jaqın Raruw degen awılда dúnyaǵa kelgen. Ol dóretiwshiligi dawamında fortepiano ushın 52 sonata, skripka hám fortepiano ushın 12 sonata dóretken. Al Vena klassik mektebiniń jáne bir wa`kili V.A. Mocart dóretiwshiligi dawamında fortepiano a`sbabı ushın 20 sonata, skripka hám fortepiano ushın 35 sonata dóretken bolıp esaplanadı. XIX- a`sir birinshi yarımınan baslap sonatalarına atama berip baslagán kompozitor yaǵınıy Ullı nemis kompozitorı bolǵan L.V. Betxoven bolsa dóretiwshiligi dawamında fortepiano ásbabı ushın 32 sonata skripka hám fortepiano ushın 10 sonata violenchel hám fortepiano ásbabı ushın XVIII-ásir saz ásbap muzıkasınıń zárúr qásiyetlerinen biri gomafon- garmonik usıldıń payda bolǵanlıǵı edi. Kamer ansambiller ushın jaratılǵan muzıka hám orkestr muzıkası ortasında sezilerli dárejede pariq joq, biraq saz ásbap muzıkasında áste-aqırınlıq penen ǵarezsiz janrlar- sonata, kvartet, trio, simfoniya janrları payda bola basladı.

XVII-asir saz-ásbap muzıkası tarawında óziniń hár túrli janrlılıǵı menen “Sonata- simfoniyalıq toplam dep atalıwshı janr payda boldı.

Endi sonata janrı tuwralı tolıǵıraq maǵlumat beriledi.

Sonata-Italiyan tilinen alınıp “ses beriw” degen mánisti ańlatadı. Sonata tiykarǵı janrlardan biri bolıp jeke yáki kamer- ansambl muzıkası bolıp esaplanadı. Sonata janr XVIII-ásir ortalarında vokal shıǵarmalardan basqa barlıq saz- ásbap shıǵarmaları sonata atın alǵan. Sonata bul tek ǵana úsh bólimli bolıp kelmey sonata janrı endi rawajlanıp kiyatırǵan waqtında bir bólimli túrde ushırasqan XVI-XVII- ásirlerde vokal muzıka shıǵarmaları kontatadan pariq qılıw ushın saz-ásbap muzıkasını sonata dep atagán. Aldıńǵı waqıtları sonata tarlı saz-

ásbaplar ha`m organ ásbabı ushin suita formasında jazılıp anıq bir quramǵa iye bolmaǵan.

Sonata janrınıń klassikalıq toplamı XVIII-ásirdiń ekinshi yarımında Y. Gaydn hám V.A. Mocart dóretiwshiliginde rawajlanǵan. XIX- ásirde birinshi yarımında Ullı memis kompozitorı L.V.Betxoven dóretiwshiliginde sonata janrı shet el muzıkası mádeniyatında rawajlanıwdıń biyik shıńına jetti. Fortepiano skripka, hám fortepiano violenchel ushin jazılǵan sonatalar keń túrde rawajlanǵan.

Sonatalar ádette belgili bir atqa iye bolmaydı, qaysı tonallıqta jazılǵan bolsa sol tonallıq atı menen yamasa qandayda bir san jazılǵan bolsa sol san atı menen atalatuǵın bolǵan. Tek ǵana nemis kompozitorı L.V. Betxovenniń tanıqlı “Potetikalıq” “opposionata “sonatalarınıń atları bar.janrında dóretiwshilik etken kompozitorlar bular tiykarınan vena klssik mektebi kompozitorları bolǵan Y. Gaydn, V.A. Mocart hám L.V. Betxovenlar bolıp esaplanadı.

5 sonata do`retken bolıp esaplanadı.Bul shet el kompozitorları dóretken sonatalar baslanǵısh, orta hám joqarı muzıka bilim jurtlarında hám koncertlerde ko`p atqarıladı.

Sonata janrı tek ǵana shet el muzıka mádeniyatında rawajlanıp qoymastan rus muzıka mádeniyatında kirip rawajlana baslaǵan. Eń birinshi rus muzıka mádeniyatında sonata jazıw yaǵınıy sonata janrında dóretiwshilik etiw rus klassik kompozitorları P.I.Chaykovskiy, S.V. Raxmaninov, A.N. Skiriyabin al sovet kompozitorlarınan bolsa S.S. Prakofevlar dóretiwshiliginen baslanadı. P.I. Chaykovskiy 1840-jılı dúnyaǵa keledi. Kompozitordıń dóretiwshilik jolı 60-70-jıllarǵa tuwrı keledi. Ol dóretiwshiligi dawamında tiykarınan fortepiano ásbabı ushin shıǵarmalar dóretken. Kompozitordıń balalar ushin pessaları, opera, balet, hám sonataları tanımalı.Bunnan basqa da rus muzıkasında jańe bir kompozitor S.V. Raxmaninov da dóretiwshiligi dawamında fortepiano ushin kóplegen shıǵarmalar dóretken hám sonata janırına da úlken itibar qaratqan. Kompozitordıń fortepiano shıǵarmalarınıń ishinde 2 sonatası bar. Birinshi sonatası 1907-jılı jazılǵan bolsa ekinshi sonatası 1913- jılı jazılǵan.

Sovet kompozitorlaridan S.S. Prakofev dóretiwshiligi dawamında 15 ten aslam fortepiano ushın sonatalar dóretken. bul sonata janrı shrt el hám rus muzıka mádeniyatına kirip kelgennen áste- aqırınlıq penen ózbek hám qaraqalpaq muzıkasında da payda bolıp rawajlana baslaydı. Eń birinshi dóretiwshilik etken ózbek kompozitorlarından Mushel, O. Abdullaeva M. Bafoevlar bolıp esaplanadı. Ozbek muzıka madeniyatınıń rawajlanıwına salmaqlı úles qosqan ózbek kompozitorı bolǵan Oydin Abdullaeva kompozitorlıq jumısın baslaǵannan fortepiano ushın kishi kólemli 3 bólimli sonatinalar dóretip baslaydı. Sonatina bul-sonataniń kishi kólemli yaǵınıy kishireytilgen túri bolıp esaplanadı. Oydin Abdullaevadan basqa ózbekstanǵa belgili kompozitor bolǵan Mustafó Bafoev da dóretiwshiligi dawamında kóplegen sonatalar dóretken. Bul kompozitorlar o`zbek muzıka mádeniyatında sonata janrınıń rawajlanıwına salmaqlı úles qosqan.

Sonata janrı Ózbekstanda rawajlanǵannan keyin qaraqalpaq muzıka mádeniyatına da kirip keledi. Qaraqalpaq muzıkasında sonata janrında dóretiwshilik etken kompozitorlardan Najimatdin Muxammetdinov hám Dáriko Janábaevalarda sonata janrında shıǵármalar jazǵan. Nájimatdin Muxammetdinov tiykarınan fortepiano, skripka hám fortepiano ushın sonatalar dóretken. Al Dáriko Janábaeva bolsa tek ǵana fortepiano ushın sonatalar dóretken. Joqarıda atı atalǵan kompozitorları 3 bólimli bolıp ushırasadı. Sonata janrı muzıkada janr bolıp qáliplesip qoymastan forma sıpatında da qáliplesken.

Sonata forması- tonallıǵı hám teması jaǵınan bir birine qarama- qarsı bolǵan 2 tiykarǵı temalardan dúziledi. Ol 3 bólimnen turadı. Bular 1-Ekspoziciya, 2- Razravotka, 3- Repriza.

1-Ekspoziciya bólimi 2 bir- birine qarama- qarsı tiykarǵı temaniń hár tu`rli tonallıqta jazılıwınan ibarat. Al bunnan basqa usı eki temanı baylanıstırıwshı hám tamamlawshı bólimlerde bar. Yaǵınıy ekspoziciya bólimi 4 bo`limnen turadı.

1-tiykarǵı tema bas partiyadan turadı.

2- tiykarǵı tema qosımsha partiya, baylanıstırıwshı partiya hám tamamlawshı partiyadan turadı. Bas partiya óz tonallıǵında jazılıp dáwir yamasa 3 bo`limli formada jazıladı. Bas partiya ekinshi temaǵa qaragında anıq bolıp keledi.

Baylanıstırıwshı partiya- bas partiyanı tamamlap ekinshi qosımsha partiyağa ótiwge imkaniyat beredi. Garmoniyası jaǵınan modulaciyanıń rólin atqaradı yaǵnıy tiykarǵı tonallıqtan ekinshi qosımsha partiyanıń tonallıǵına o`tedi.

Qosımsha partiya- bul teması jaǵınan bas partiyağa qarama- qarsı bolıp kelip bas partiya ashıq kewilli bolıp jazılsa qosımsha partiya muńlı hám lirikalı bolıp keledi. Qosımsha partiya tek ǵana teması jaǵınan emes al tonallıǵı jaǵınan da ajıralıp turadı. Mısalı klassik kompozitorlarda qosımsha partiya dominanta tonallıǵında yamasa dominanta toparı tonallıǵında jazıladı. Ol da bas partiyağa uqsap 3 bólimli formadan turadı.

Tamamlawshı partiya- Bul partiya qosımshaa partiyanıń tonallıǵında jazılıp tolıq bólimdi tamamlaydı Ol bas partiya yamasa qosımsha partiya elementlerinen dúziledi.

Razrabotka- bul sonatanıń ortanǵı bo`limi. Bunda tonallıqlar modulaciya arqalı yamasa salıstırmalı túrde berilgen Onıń dúzilisi hár qıylı bolıp keledi. Bunda ekspoziciya bólimindegi temalardı ózgermeli túrde basqa tonallıqlarda kóriwimizge boladı.

Repriza bul-tolıǵı menen bir bólimdi yaǵnıy ekspoziciyanı qaytalaydı. Bunda qosımsha partiya kóbinese bas partiyanıń tonallıǵında jazıladı. Sonata forması coda menen tamamlanadı. Codadaǵı tema ekspoziciya elementlerinen dúzilip bas partiyanıń teması alınadı.

Paydalangan ádebiyatlar.

1. Charshemov J. Problems of Using Karakalpak Folklore in Composers //Vital Annex: International Journal of Novel Research in Advanced Sciences. – 2023. – T. 2. – №. 3. – C. 270-273.
2. Charshemov J. A REVIEW OF MARKABAY JIEMURATOV'S WORK //Modern Science and Research. – 2023. – T. 2. – №. 10. – C. 818-821.
3. Niyazbaeva A., Kamalova G. ÓZBEKISTON XALQ BAXSHISI QALLIEV TEÑELBAY GENJEBAEVICH IJODI //Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования. – 2023. – T. 2. – №. 7. – C. 22-24.

4. Begis P., Kamalova G. M. SÓN BES JULDIZ //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2023. – Т. 32. – №. 2. – С. 55-59.
5. Aysawle J., Kamalova G. M. SAHRA BÚLBÚLI ROZA QUTEKEEVA //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2023. – Т. 32. – №. 2. – С. 60-66.
6. Dautletbaeva G., Kamalova G. A SHINING STAR //Modern Science and Research. – 2023. – Т. 2. – №. 10. – С. 880-884.
7. Segizbaeva G., Kamalova G. M. DEVELOPMENT OF THE ORCHESTRA OF MUSICAL INSTRUMENTS IN KARAKALPAKSTAN //Modern Science and Research. – 2023. – Т. 2. – №. 10. – С. 875-879.
8. Niyazbaeva A. J., Kamalova G. M. CHANQOVUZ MUSIQA ASBOBI VA UNING TURLARI //Journal of Integrated Education and Research. – 2023. – Т. 2. – №. 1. – С. 26-30.
9. Kamalova G. M. et al. QARAQALPAQTIN' BAY MIYRASI //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2023. – Т. 32. – №. 2. – С. 52-54.
10. Kamalova G. M., Akhmetovna M. A. QOBIZ NAM JIRAWSHILIQ DASTURLERIN SAQLAW //Лучшие интеллектуальные исследования. – 2023. – Т. 9. – №. 1. – С. 123-126.
11. Kamalova G., Akhmetovna M. A. THE LEGACY THAT HAS COME DOWN TO US AS “JETI ASIRIM” //Лучшие интеллектуальные исследования. – 2023. – Т. 9. – №. 1. – С. 117-122.
12. Kamalova G. M. et al. ÓZBEKSTAN XALIQ BAQSISI ĞAYRATDIN ÓTEMURATOV //TADQIQOTLAR. – 2023. – Т. 25. – №. 1. – С. 40-42.
13. Kamalova G. M. et al. ÓZBEK MUZIKASINDA BALALAR FOLKLORI //Journal of new century innovations. – 2023. – Т. 39. – №. 2. – С. 85-87.
14. Тажетдинова С. М., Худайбергенова Г. Ж. Формирование музыкальной культуры студентов //Молодой ученый. – 2018. – №. 47. – С. 380-382.

15. Тажетдинова С. М. Народные песни как фактор развития личности учащихся //Вестник Курганского государственного университета. – 2018. – №. 3 (50). – С. 62-62.